

УСТУП

У 1575 г. Іван Грозны, парушаючы ўмовы замірэння, заняў польскую¹ Пярну, а за два гады — усю Лівонію да самай Дзвіны. У польскіх руках засталася толькі Рыга, а швэды ўтрымлівалі Талін. Яшчэ ніколі маскоўская дзяржава не здабывала такіх поспехаў у Інфлянцкай вайне, якая вялася гадамі.

11 жніўня 1579 г. пад Полацкам стала армія Сьцяпана Батуры, пачынаючы 20-дзённую аблогу, якая скончылася ўзяццём адной з найбольшых крэпасцяў на Дзвіне. Гэта быў кульмінацыйны момант першай сярод трох маскоўскіх кампаніяў, якія былі запланаваныя за цараваньне гэтага караля. Узяцце Полацку польска-літоўскай арміяй было першым сур'ёзным поспехам у змаганні з Масковіяй. Яно дазволіла адрэзаць Лівонію ад маскоўскай дзяржавы і адолець моц Івана IV Грознага.

Аблога Полацку заслугоўвае ўвагі зь некалькіх прычынаў. Па-першае, толькі тут напоўніцу праявілася дзейнасць рэформаў Сьцяпана Батуры, ініцыяваных у галіне польскай ваеннай справы. Па-другое, кампанія звяртае на сябе ўвагу мэтадычнасцю і страннасцю ня толькі ўсёй ваеннай падрыхтоўкі, але і хуткім і эфэктыўным заканчэннем ваенных дзеянняў. На галоўным ваенным тэатры праводзіліся толькі абложныя баі, у якіх значную баяздольнасць праяўлялі пяхота і артылерыя. Коньніца служыла ў гэтым выпадку для абарончых і дыверсійна-выведчых дзеянняў, што было рэдкасцю ў ранейшым змаганні з Масковіяй.

Першы паход Батуры супраць Масковіі ўжо мае сваю шырокую літаратуру, у тым ліку асобны гістарычны нарыс аўтарства К. Гурскага і меншы артыкул у «Encyklopedii Wojskowej»². Нарыс усіх трох кампаній Батуры даў О. Ляскоўскі³. Ваенныя высілкі Рэчы Паспалітай і ўся вайсковая падрыхтоўка да кампаніі 1579 г. вядомыя дзякуючы грунтоўным даследаванням Г. Катарскага⁴. Астатнія даследаванні, цытаваныя ў кнізе, былі зьмешчаны ў шырэйшых працах з гісторыі ваеннай справы або ў біяграфіях Батуры, таму яны зь неабходнасці маюць

¹ Згодна з прынятай у польскай гістарыяграфіі традыцыяй, аўтар паўсюль у гэтай кнізе ўжывае тэрмін «польскі» не ў этнічным значэнні, а як «прыналежны Рэчы Паспалітай». (Заўв. рэд.)

² Górski K. Pierwsza wojna Rzeczypospolitej z Wielkim Księstwem Moskiewskiem za Batorego. Biblioteka Warszawska. Т. II. 1892. S. 93—117; Encyklopedia wojskowa / Red. O. Laskowski. Т. VI. Warszawa 1937. S. 662—664.

³ Laskowski O. Les campagnes de Batory contre la Moscovie // Étienne Batory roi de Pologne, prince de Transylvanie. — Cracovie, 1935.

⁴ Kotarski H. Wojsko polsko-litewskie podczas wojny inflanckiej 1576—1582. Sprawy organizacyjne. Cz. I — II // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. Т. XVI. 1970. S. 64—123; cz. II. Т. XVII. 1971. S. 51—124.

агульны характар. Увагі заслугоўвае тут перадусім праца К. Алейніка, якая паказвае караля ў аспэктце яго вайсковай дзейнасьці⁵.

Расейскія гісторыкі дагэтуль надавалі значна больш увагі ўзяццю Полацку Іванам Грозным у 1563 г., чым адваёве гораду Сьцяпанам Батурам у 1579 г. Першым шырэй апісаў пераможную кампанію Батуры М. Карамзін, не шкадуючы пры гэтым крытычных заўвагаў на адрас цара⁶. Найбольш увагі полацкаму паходу 1579 г. надаў В. Навадворскі — польскі гісторык мяжы XIX—XX стст., які пісаў большасьць сваіх прац па-расейску⁷. У СССР тэматыка, зьвязаная з аблогай Полацку Батурам, не карысталася надта вялікай папулярнасьцю, і толькі нядаўна да яе вярнуліся беларускія гісторыкі⁸.

Сярод шматлікіх крыніцаў, прысьвечаных полацкаму паходу, на першым месцы трэба назваць афіцыйныя рэляцыі, зробленыя на даручэньне караля: «Edictum Regium de supplicationibus ob captam Polociam» і «Regum post captam Polociam contra Moscum gestum narratio»⁹. Хоць яны былі створаныя для патрэбаў ваеннай прапаганды, сьцісласьць зместу і празрыстасьць гэтых рэляцый робіць іх вартымі вялікага даверу крыніцай.

Наступная каштоўная крыніца да гісторыі Полацку — працы Я. Бельскага (прадаўжальніка і выдаўца твораў свайго бацькі М. Бельскага), М. Стрыкоўскага і Р. Гайдэнштайна. Бельскі, удзельнік полацкай кампаніі, зьмясьціў у сваёй працы, якая працягвала справу бацькі, багата падрабязнасьцяў аблогі¹⁰. Гайдэнштайн, хоць і ня быў пад Полацкам, але празь Яна Замойскага меў доступ да каралеўскай канцылярыі і шэрагу невядомых нам дакумэнтаў. Акрамя таго, ён карыстаўся працай Бельскага¹¹. Таксама Стрыкоўскі хоць і быў духоўнай асобай, але ў маладосьці запазнаўся з ваеннай службай, і карыстаўся ў сваёй працы многімі крыніцамі і рэляцыямі ўдзельнікаў аблогі¹². Пэўныя звесткі, якія дапаўняюць гісторыю аблогі Полацку, даюць таксама іншыя польскія і іншаземныя рэляцыі, а з расейскіх крыніцаў — перадусім афіцыйная «Разрядная кни-

⁵ Olejnik K. Stefan Batory 1533—1586. — Warszawa, 1988.

⁶ Karamzin M. Historya państwa Rosyjskiego / Przeł. G. Buczyński. T. IX. — Warszawa, 1827.

⁷ Новодворский В. Борьба за Ливонию между Москвою и Речью Посполитою (1570—1582). Петербург, 1904.

⁸ Тут маецца на ўвазе навукова-папулярны нарыс Г. Сагановіча: Полацкая вайна 1563—1579 // Адраджэньне. Гістарычны альманах. Вып. 1. Мінск, 1995. С. 61—82. Барацьбу за Полацк таксама вывучалі Д. Аляксандраў і Д. Валохін; на жаль, зь іх вялікай працы апублікаваны дагэтуль толькі фрагмэнт, прысьвечаны аблозе 1563 г.

⁹ Абодва апублікаваны ў: Relacye nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce / Wyd. E. Rykaczewski. T. I. Berlin-Poznań, 1864. S. 317—328, а таксама ў іншых цытаваных ў дадзенай працы.

¹⁰ Bielski M. Kronika polska / Wyd. K. J. Turowski. T. II. — Sanok, 1856.

¹¹ Heidenstein R. Pamiętniki wojny moskiewskiej / Oprac. J. Czubek. — Lwów, 1894.

¹² Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi / Wyd. M. Malinowski. T. II. — Warszawa, 1846.

га»¹³. Затое можна цалкам абмінуць працу А. Гваньіні, якая ёсьць кампіляцыяй Стрыйкоўскага і іншых аўтараў.

Загана ўсіх крыніцаў пра аблогу Полацку ў 1579 г. — гэта невялікая колькасць названых у іх датаў. Дагэтуль ня знойдзена ніводнага дыярыюшу аблогі крэпасці, у якім паслядоўна паказваліся б дні барацьбы. Таму існуе вялікі зазор паміж падзеямі 12 жніўня і падпалам умацаваньняў Верхняга замку 29 жніўня. Безумоўна, вядома, якія дзеянні рабіліся цягам тых 16 дзён, але мы ня ў стане адпаведна ўпарадкаваць іх.

Рэканструкцыя аблогі не была б магчымая без сучасных гравюраў і плянаў. Гравюры XVI ст., зразумела, адрозніваюцца ад сучасных мапаў, аднак ілюструюць уклад умацаваньняў, ландшафт мясцовасці, размяшчэнне войскаў і нават стараюцца плястычна паказаць ключавыя моманты бітвы. Асноўныя візуальныя крыніцы да аблогі Полацку ўжо былі выкарыстаны гісторыкамі XIX ст. У апошні час намаганьнямі С. Александровіча было выяўлена некалькі новых плянаў, якія дазваляюць заўважыць шмат фактаў, якія дагэтуль абміналіся пры апісанні бітвы за Полацк¹⁴. Толькі супастаўленьне візуальных крыніц зь пісьмовымі сьведчаньнямі дазваляе ў меру поўна аднавіць хаду аблогі Полацку ў 1579 г.

АРМІЯ ІВАНА IV ГРОЗНАГА

У сярэдзіне XVI ст. Іван IV Грозны загадаў выдаць шэраг распараджэньняў, якія мусілі ўмацаваць колькасць і спраўнасць узброеных сілаў маскоўскай дзяржавы. У выпадку вайны службы ў войску былі абавязаны прадстаўнікі амаль усіх пластоў грамадства. Асноўнай катэгорыяй насельніцтва, якая фармавала армію, былі, як і даўней, фэадалы: баяры, «дваране» і «баярскія дзеці». Баяры былі ўладальнікамі вялікіх спадчынных землеўладаньняў, і большасць зь іх утварала стан, які адпавядаў родавай арыстакратыі на захадзе Эўропы. Яны засяроджвалі ў сваіх руках амаль усе годнасці і дзяржаўныя пасады, а самыя значныя зь іх засядалі ў баярскай думе, якая была дарадчым органам цара. «Дваране» — гэта сярэдні фэадальны пласт, як бы «новая знаць», пачаткі якой сягалі XIV ст. У той час рускія князі і баяры пачалі надзяляць зямлёй сваіх дваранаў і ўраднікаў, што з часам прывяло да вылучэньня гэтай спецыфічнай групы фэадалаў. У сваю чаргу «баярскія дзеці» — гэта фэадалы ніжэйшага рангу, цесна

¹³ Разрядная книга 1475—1605 / Ред. Б. И. Богданов. Т. III. Ч. 1. — Москва, 1984.

¹⁴ Alexandrowicz S. Nowe źródło ikonograficzne do oblężenia Połocka w 1579 r. // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*. R. XIX. 1971. S. 3—29; Ёнжа: *Źródła kartograficzne do wyprawy połockiej Stefana Batorego roku 1579 // Od armii komputerowej do narodowej (XV, —XX w.) / Red. Z. Karpus i W. Rezmer. Toruń, 1998. S. 17—43; гл. таксама: Белы А. Полацк у нямецкіх «Лятучых лістках» XVI ст. Інфлянцкая вайна на старонках першых еўрапейскіх газет // *Спадчына*. № 6. 1997. С. 213—219.*